
Losonczy Ágnes

Polgárosodás – fogalom és valósága

Tartalmi gazdagodás, vagy fogalmi "felpuhulás", sőt talán devalválódás az, ahogyan ma a polgárosodás fogalmát fel- vagy "túlhasználják"?

Amikor egy fogalommal sokan és sokféleképpen élnek, ez azt jelenti — ha tautológiának is hangzik —, hogy a fogalom használható és kényelmes: jelöl, átfog, feltár, lefed. A nyelvi használat konzervatív és divatkövető, szívesen épít ismert kategóriákra, és szívesen átvesz felkapott fogalmakat, különösen könnyedén alkalmaz régi ismereteket új csomagolásban. Amikor parttalanná tágul a fogalom, és túlhasználata korrodálja a fogalmi kereteket, akkor elkelhet a tudományos értelmező, tisztogató sőt purifikáló segítsége, hogy korlátozzon, magyarázzon, fegyelmesse azok használóit. Ezzel próbálkozunk most.

A polgárosodás fogalmának történeti és társadalmi kötöttségei adottak, visszafelé nem lehet annullálni, megszokott használatát semmissé tenni. Érvényes marad mint jogi építményrendszer, mint közgazdasági-történeti kategória és a történettudománynak is alapfogalma. A szociológiában átléphetetlenül nevesítették nevesek, számottevő munkák építenek társadalmi megjelenítésének különböző minőségeire. Tudományos elemző karrierjét kétségtelenül megzavarta, hogy társadalmi, politikai programok céljává változott, minősítő és mozgósító kategóriává, nem kevésbé azért, mert a polgárosodás a jelenben belátható társadalmi továbblépést fejezi ki, ráadásul az egyetlen lehetséges kiútnak tűnik a szocialista rendszerek összeomlása után. Ezért is nőtt túl a tudomány határain, politikai és társadalmi programokban különösen túlhangsúlyozottá vált, bár ezzel mintha olykor inkább elfedné, mint felfedné a mai problematikus társadalmi folyamatokat.

Kétségtelen, hogy a nyolcvanas években elképzelt polgárosodáskutatási programokat ma máig kicsit feszengve képviseli ezzel a címmel a kvartó. Kizárólagos, szinte Jolly Joker-szerű fogalma a mai átalakulásban azt a veszélyt hordja magában, hogy anektálja a társadalmi átmenet leglényegesebb jellemzőit és kizárólagos fogalmává válik ennek a történelemben meglehetősen példa nélkül álló társadalmi átalakulásnak.

A polgárosodás ma használatos fogalma elasztikus, "gumifogalom", tágítható és szűkíthető. Műfaj-, illetve diszciplinasemleges, alkalmazható szociológiai, történelmi, közgazdasági kategóriaként — még szerencsés is lenne, ha a tudományok együttműködése e fogalom "jegyében" kialakulna. Dinamikus kifejező kategória, a valóságban olyan "délà vu", ami a jelenben azért lehet gondolati támasz és mérték is egyszerre, mert a múlt

.....

analógiája alapján a jövő ígését is magában hordja. Nem kétséges, hogy ma sokszor normatív módon értelmezik, hiszen gyakorta cél, jelszó, tartalom és követelmény. Ebben a minőségében a tudomány is értelmezheti a normát képviselő eszmerendszerek és az ideát megvalósító képviselőik, valamint kivitelezőik elemzésével.

Kaméleon természetű, mert átveszi a társadalmi környezet színét, azonosul a domináns érték tartalommal. A programokban mozgósító célt képvisel, mivel a polgári függetlenségért mind a feudális, mind a szocialista függőségből szabadulni akaró emberek és társadalmi csoportok reményeit fejezi ki — jóllehet aggodalmait is kíséri. Jogi tartalma a legmélyebben továbbható érték, hiszen gondolati eredete ott van az Emberi Jogok Dekrétumában a francia forradalomban, és ott van a Függetlenségi Nyilatkozatban. Politikai gyakorlata szerencsétlen térségünkben még beváltatlan követelmény.

Kitágító, befogadó fogalom, mert sok mindent anektál kiszélesített értelmezési határral. Lehet szemfényvesztő, sőt mézesmadzag-fogalom, mert a mai átalakuláshoz szinte mindent megoldó társadalmi panáceként idealizálódik, mintha rövidesen mindenki esélyese és nyertese lehetne ennek az átalakulást polgárosodással megoldó, azzal előrelendítő, megváltó folyamatnak. Így válik idealizáló fogalommá, mert a demokratikus szabadságjogok kötésképe a polgári társadalomhoz megszépítheti a tulajdon birtoklásához és megszerzéséhez vezető nem éppen idillikus utat, amelynek társadalmi igazságtartalmát a múltban is és ma is sokan kétségbe vonják.

Ezért is érdekes lehet kritikai módon, távolságot teremtve megfigyelni funkcióinak sokféleségét, jelentéseinek konnotációit, alkalmazóinak és képviselőinek társadalmi hovatartozását, értelmezésének minősítő különbségeit.

I. A polgárosodás-fogalom szociológiai karrierje és a valósága.

Mi történt a "Kádár korszakban"?

Több aggályom van az elmúlt korszak "polgárosodási" folyamatának elemzéseivel. Számos értékes és hatásos tanulmánnyal egy ilyen reflexió nem mérkőzhet meg, mégis néhány kétkedő gondolatot említek — ha már kérdeztek.

Ha elfogadjuk a polgárosodás történeti fogalmát, akkor az első kérdésem: lehet-e és milyen lehet a polgárosulás ott, ahol nincs magántulajdon, nincs jogbiztonság, nincs piac és nincs verseny, nincs függetlenség, nincs individualitás, és főként schol, semmiben nem érvényesülnek polgári szabadságjogok?

A Kádár-korszak polgárosulásából csaknem minden fentebb felsorolt alapvető ismérvi hiányzott. (Ezért is van annyi kiegészítő, módosító jelző, mint például "rejtett polgárosodás", "fű alatti polgárosodás", de hallottam már "előpolgárosodásról" is.)

Hogy mégis volt polgárosulás és ezt "néven is nevezték", erről a hatvanas évek konzervatív, bolsevik bírálatai és az újbaloldali kritikák tanúskodnak először. Jóval megelőzték a szociológiai felismerést, bizonyítva, hogy a politikai gyanakvás, a kötelező politikai "éberség" mennyivel érzékenyebb, mint a tudományos gondolkodás. Ez az idő a hruscsovi lazulás kora, amikor a főtitkár kiadja a jelszót: "utolérni és túlszárnyalni a kapitalizmust". A kapitalizmus ekkor már nem a megsemmisítendő ördög, az ősgonosz: a kommunista

.....

vezér a polgárosuló ideál irányában hajt. A vád is azonnal kész: a belső és külső baloldal nem kevesebbel, mint a kommunizmus elárulásával vádolja.

Nálunk a Kádár-rendszer, valójában 1956 tanulsága és félelme következményeként, engedményeket adott, lazított a teljes állami alávetettségben. Módot adott a szegény szinten való saját erőből történő gyarapodásra, adott valamilyen szűken építhető családi és egyéni mozgásteret, s így lehetővé vált, hogy az emberek valamelyest kitérhessenek az állami mindenhatóságra, a mindenre kiterjedő ellenőrzés elől. Ennek társadalmi haszna nem volt csekély; sok feszültség közepette oldotta az elégedetlenséget, leköttette az energiákat, elfoglalta az embereket szűk, ám megvalósítható célok érdekében.

Az első engedményekkel szemben már a hatvanas évek elején éles kritikákban keltek ki az újságokban és rádióvitákban, s íme itt találhatjuk az első használatát a "polgárosodás" kifejezésnek, mégpedig pejoratív, rosszaló, megbélyegző jelleggel. Szól pedig a kispolgáriság ellen, a családi házépítés, az autó, a frizsider, az egyéni fogyasztás, a saját lakástulajdon igénye ellen. Elvi állásfoglalások fogalmazódtak meg arról, hogy ez az út szembenáll a közösségi érdekekkel és lélekkel, nem azonosul közösségi szellemben a köztulajdon egyedüli értékével és fontosságával. Ezek a hazai kritikák konzervatív, bolsevik oldalon éppúgy megszólaltak, mint ahogy a szocialista, baloldali népiesek körében is visszhangzottak. A "sajátos magyar út" fejeményeit a nyugati "igazi szocializmus" hívei is rosszalják a "kibicnek semmi sem drága" alapon, de inkább lemosolygó hangnemben, mint éles támadásokkal fejezték ki ellenérzéseiket, és "frizsiderszocializmusnak", "gulyásszocializmusnak", "zöltségforradalomnak" minősítették a magyar próbálkozásokat. Az "új baloldal" élesebben és az egész kelet-európai "embourgeoisment"-nal, magyarul polgárosodással fordult szemben a marxi tanoktól való eltávolodás, a kispolgáriság tendenciája és a káderréteg elburzsoásodása miatt. Ideálként a kínai kollektivitást és társadalmat mutatták fel példaként, követendő útnak úgy itthon, mint Franciaországban vagy Amerikában.

Az emberek nehéz életét tekintve pedig ez a változás volt az, ami élhetőbbé tette az életet, s egyben elviselhetőbbé a rendszert, és széles társadalmi alapon épülő konszolidációt hozott; először a "vidéki Magyarország" fellélegzését a központi nyomás alól, amit a falusi háztáji eredményei mutattak, később pedig az alkukhelyzetben lévő munkásrétegek számára a gyárakban is lehetségessé vált az üzemen belüli vállalkozás. Emellett "kalandor-bátorságú" vállalkozók, ügyesen mozgó iparosok, kereskedők léptek fel a félig korrumpált, félig hatalmaskodó állami felügyelet mellett. Sem jogi, sem állami garanciája nem volt ezeknek a szűkebb-tágabb dimenziójú gazdasági mozgásoknak, az állandóan változó rendeletek "húzd meg, ereszd meg" módján teljes bizonytalanságban tartották az e területen tevékenkedőket, így valódi polgárosodást nem indíthattak el ezek a kezdemények.

E korszak polgárosulásának társadalmi és fogalmi csapdája, hogy az, ami táplálta, fogva is tartotta: ez a polgárosulás csak az államosított ipar és mezőgazdaság működési zavaraiból, a szocialista hiányrendszerből táplálkozhatott. Viszonylagos biztonságát is az adta, hogy félig az állami iparra, a szövetkezeti mezőgazdaságra építhette egzisztenciáját. A szocialista gazdaság rossz működéséi korrigálta — félkorrump, féllegális úton. Ez a legalitás mindig visszavonható volt, tehát szereplői csak rövid távon gondolkozhattak, és a jövedelem visszaáramlását a beruházásokba lényegében nem tette lehetővé. A teljes bizonytalan-

.....
ságban és függőségben tartott félpolgári létben a magányarapodás csak a fogyasztásnövelés útját járhatta.

Ha a polgárosodást mint történelmi, vagy mint szociológiai kategóriát tekintjük, az a magántulajdon gazdaságán épülő jogbiztonságot, racionálisan vezetett gazdaságot és a polgári szabadság megvalósulását jelenti. Ez a "sine qua non"-ja a valódi polgárosulásnak. Ennek a történelmi mintának a szocializmusban létrejött polgárosodás egyik típusa sem felel meg. Sem az alsó, sem a felső osztályok polgárosodásának útja, mivel éppen az alapvető kritériumok hiányoznak. Az alsó szint csak egy rést kapott a gyarapodásra, és a szocialista gazdálkodás hiányainak torzulásai következtében tudott — amolyan sziklanövényként — termőtalajt találni és virágozni. Kockázatvállalása pusztán maga a gazdagodás volt; mindig megvolt az első gazdaságba való visszavonulási lehetősége, de a visszaszorítástól való félelme is. A megtermelt jövedelmet a polgári érdekekkel szemben nem a tőke, a vagyon gyarapodására fordította, hanem saját fogyasztásra. Gazdálkodási módjában legalább annyi szerepe volt a korrumpálásnak, mint a profitnyerésnek, a protekciósság biztosításának, mint a racionális ügyeskedésnek. Emellett nem valódi piacra termelt, hiszen nem létezett valódi, reguláló piac.

A felső szintű polgárosodás pedig egy elősdi polgárosodás volt: a hierarchiától függő és a teljesítménytől csaknem függetlenített, állami rendi viszonyokban épülő; autonómia híján, korrumpált és korrumpáló. Rosszul működő, ráfizetéses, sőt támogatott vállalatok attól függetlenül biztosítottak nagy jövedelmet vezetőiknek, hogy milyen volt a termelési eredményük. Ez minden értelemben távol áll a polgári gazdaság hatékony és racionális működésének lényegétől: nem a produktivitás és nem a saját kockázat, hanem a politikai hatalmi struktúra érdekei és azon belül a személyes szolgálati érdekek, a felsőbbbbség bizalma és a megfelelő kapcsolatok tettek valakit gazdasági vezetővé. A szakértelem is elsősorban a szocialista viszonyok közötti eligazodás és boldogulás "szakértelme" a többszörös gazdaságpolitikai függőség terében.

Éppen a gazdaság dinamizáló képességei és a racionális polgári működtetési érdekek és értékek hiányoztak. Lent önkizsákmányoló intenzitással, erőmegfeszítéssel, túlmunkával, állandó állami és politikai fenyegetettség vagy legalábbis bizonytalanság közepette folyt a gyarapodás. Felül, a felső társadalmi szférákban pedig állami eszközökkel, joggal és pénzzel magasan jutalmazott, félig-meddig korrumpált kádergazdagodás történt a nyugati fogyasztói ideálok utánzásának jegyében, de a keleti despotizmus védettségében.

Mindezekből következett, hogy homlokegyenesen ellenkező mentalitás, habitus alakult ki, mint ami annak idején a polgári társadalmakat dinamizálni tudta. A rendszer által kiépített mentalitás vizsgálata ugyancsak feladataink közé tartozik, annál is inkább, mivel a mai átalakulás, a jelenlegi jogi és gazdasági lehetőségek megnyílása idején válságfokozó rejtett erőként tűnik elő a megrögzült, "szocialista" eredetű szokások természete.

Ha a polgárosodásról beszélünk, nemcsak azoknak a társadalmi hatóerőknek a korrekt analízise hiányzik, amelyek eltértek a szocialista rendszer lényegétől, hanem azoknak is, amelyek szervesen beleillettek a rendszer ideologikus szabályozottságába: jobb kifejezés híján a szocialista társadalmak modernizációs törekvéseiről és azok eredményéről lenne szó. Azért is kínos ennek a fogalomnak a használata, mert a rendszer működése idején a modernizáció ideologikus hazugsággal a lépéstartást imitálta, az elmaradottságot fedte. A

rendszer összeomlása után pedig mindenestül elvetendő, megcáfolt, fölösleges erőfeszítésnek bizonyuló kudarcorozatnak minősült.

A 20. századi kommunista rendszerek céljaik szerint "humanizált modernizációs" kísérletekként indultak, versenyben a nyugati típusú kapitalizálódással, attól homlokegyenest ellenkező módon felépített társadalmi és tulajdonrendszer jegyében. Ezekben a gyengén iparosodott és alulvárosiasodott térségekben megvalósítottak súlyos tragédiákkal kísért, végül is zsákutcába torkolló, elvetélt modernizációs kísérleteket. Ez a modernizáció, bár sokszorosan a polgárosodás eszméinek ellenében történt, létrehozott olyan intézményeket, sőt technikákat is, amelyek feszegették a szocializmus ideológiáját, fesztették a rendszer hatalmi kereteit, és olyan fejlődés irányába mutattak, amelyeket a rendszer már struktúrájának lényege szerint sem tudott teljesíteni.

Feszítő hatásukkal különösen azok a beígért és be nem váltott programok fognak kísértetni, amelyek szocializmus nélkül hosszú ideig nem kerültek volna a megvalósítás látótávolságába. Itt azoknak a szocialista elveknek a demonstrálásáról is szó van, amelyeket a rendszer kirakatába helyezett, hogy a jóléti államokhoz mért elmaradottságunkat legalább ezeken a területeken kompenzálja és versenyképesnek mutassa magát. Mint a sokat bírált teljes foglalkoztatás, az ingyenes egészségügy és az ingyenes iskola, az állam mecénási szerepe; a kultúra és tudomány támogatása stb. A szocialista eszmények ugyan súlyosan sérültek vagy eltorzultak megvalósulásuk közben — már amelyek megvalósultak —, viszont olykor intézményekként vagy továbbhalasztott ígéretekként a társadalom igényrendszerébe beépültek, mondhatni "szervültek".

A szocialista kirakat működtetése ellenére azonban az sem elhanyagolható, hogy ez a sajátosan félmodern rendszer létrehozott — iparral, városiasodással, oktatással stb. — elemeiben sok torzulással elegy, mégis, az előző rendszerekhez képest bizonyos modern szerkezeteket és modernitást igénylő mentalitást. Ennek objektív elemzése azért is fontos lenne, mert hatásuk befolyásolja nemcsak a jelent, hanem a jövőt is.

A szocialista rendszert sajátosan féloldalas, korlátozottan szabadító gazdasági mozgások lazították, szellemi függetlenségi küzdelmek feszegették. Összeségükben ezek erjesztő hatását nevezik többen is polgárosodásnak. Olyan, rendszertől eltérő, igazi "devianciák" voltak ezek, amelyek a rendszer kötöttségein és lehetőségein belül valamilyen polgári szabadság felé tágtották a mozgásteret és az igényeket is. A rendszeren belüli, annak szerves kifejeződése volt viszont az a másik erjesztő erő, ami par excellence szocialista szándékkal indított modernizációs törekvéseket, amelyek viszont éppen a szocialista rendszer korlátaiba ütköztek, és fulladtak kudarcba.

Am szőljék "marxistául", de valóban a politikai rendszer vált korlátjává saját eszközeivel kifejlesztett gazdasági és humán törekvéseinek. Ezeket a korlátokat tágtották a hatalmi akarat ellenében a társadalmi cselekvésbe és az emberi mentalitásba is beépült szándékok és intézmények is.

2. A polgárosodás mai politikai és társadalmi "karrierje"

Történelmi, társadalmi elemzések olvasása után szembeötlő, hogy a polgárosodás értelme soha annyi pozitív értéktartalmat nem hordott magában, mint ma nálunk. E reflexió

megírásához, kicsit utánaolvasva ennek, ez a benyomásom megerősödött. Mi ennek a magyarázata?

Kettős tagadás és hármas igenlés erősíti a polgárosodás pozitív tartalmát: tagadja a nemesi, rendi társadalmat és tagadja a hierarchikus szocialista rendszert is. Mindkét átél és túlélt korszak vezérlő eszmerendszere tagadta a polgárt, és szembenállt a polgári autonómiával, szuverenitással. Mindkét hierarchikus rendszer saját rendjének lényegét és alapját féltette a polgárosodástól. Más polgárellenességet hirdettek és gyakoroltak 1945 előtt és 1949 után, és más típusú polgáritás követte ezeket az eltérő eszméket. A polgár tagadása a társadalmi piramisban "lent" és "fent" is érvényesült. A baloldali szellemi mozgalmakban igen erős volt: de másképpen jelent meg a kommunista polgárellenességben, és másképpen a népies mozgalom polgárellenszenvében. A domináns osztályoknál pedig "fent" — illetve azok között, akik fent szerették tudni magukat; a korábban élő és túlélt feudalizmus nemessége között — a polgár iránti ellenérzés közmondásosan mindennapi volt.

Mindkét rendszer uralkodó rendje és értékrendje még gazdasági tehetetlenségét és fejlődésképtelenségét is a polgár és a polgári utálatával fedte és kompenzálta. Mindkét polgárellenes rendszerben az elvárt magatartás a kliensi és az alattvalói habitus volt. A polgár pedig éppen a gazdasági és kulturális szuverenitás alapján autonóm módon állt szemben a függőségi rendszerekkel vagy tért ki előlük.

A polgárosodás mai értelmének és értéktartalmának előjelváltása, tehát értékfordulata, erős indulati töltést is tartalmaz. Tudvalevő, ha egy megtagadott korszak letűnt hatalmasági valamilyen osztályt, habitust, eszmét üldöztek, kiátkoztak, sőt súlyos szankciókkal büntettek, az már elég ahhoz, hogy a társadalmi fordulat után az új korszakban az mindenestül pozitív tartalmúvá váljon. Márpedig kevés súlyosabb szitokszó volt a szocializmus idején, mintha valamire vagy valakire azt mondták, hogy polgári, kispolgári. Kizáró, fenyegető tartalma máig visszhangzik. Emlékeztetőül néhányat ezekből a megbélyegző szókapcsolatokból: polgári önzés, polgári individualizmus, polgári harácsolás, polgári elidegenedés, polgári adás-vétel, amelynek tárgyai az érzelmek, kultúra, házasság, gyerek, szellem, művészet stb. Továbbá: "eladó az egész világ", "minden áruvá válik". Jellemző a "piac"-fogalom tartalomváltása. Súlyosan elítéltetett mint anarchikus, pazarló, manipulatív gazdasági jelenség, szembeállítva a tudatos, társadalmi célokra és szükségletekre alávett tervezéssel, a mindenre gondoló és gondoskodó állammal. S ahogyan megfordul az értékrend, a fonák kerül a színére, a piac válik az állami dirigizmussal, a párt diktátumával és a káderek uralmával szemben a valóságos szabadság kifejeződési terévé. Így kapott a polgárosodás revalatív értelmet: egy hazug társadalom hazugságának kifordításával és az újjáalakulás reményével megerősödve.

A fogalomnak ez a karrierje különösen azért érdekes, mert a polgári társadalom eszményiesítése se a 19. században, se a 20. század első felében nem jellemezte a társadalomtudományokat, de nem jellemezte a hatást gyakorló értelmiség gondolkodásmódját sem. Nem is lehetett volna így, hiszen a polgári rendszerek — és ide soroljuk a múltbeli Magyarországot is — súlyos társadalmi megoldatlanságok halmazát hordozták magukban. Nemcsak a romantikus és radikális antikapitalisták (népiesek, szocialisták, kommunisták), de a rendszeren belül lévő polgárok is súlyos kritikával illették a polgári társadalmi rendet, bírálva annak mélyreható társadalmi hajait, elosztási viszonyait, pazarlásait, morált is

.....

tönkretevő "szervi hibáit". Áldott társadalmi amnézia, amely éppúgy elfeledi a társadalmi múltat, mint kritikáját. Hogy a polgári társadalom ma ilyen eszményképpé válhassék, ahhoz Kelet-Európának végig kellett járnia a legradikálisabb antikapitalizmus, a legéle-
sebb polgárosodás-kritika, a kommunizmus megvalósulásának tapasztalati iskoláját. En-
nek a roppant csődnek a megvilágító fénye glorifikálja a nyugati társadalmakat, és
elvezetett ahhoz a felismeréshez, hogy ezekben a rendszerekben teremtettek viszonylag a
legtöbb ember számára jólétet és viszonylag a legnagyobb biztonsággal szabadságjogokat.

A polgárosodás ideálja, mint a nyugati jóléti államok közös jellemzője, sok tudou és
remélt társadalmi előnyt, társadalmilag vonzó értéket is magában foglal. A "nyugati" világ
jólétet, gazdagságot, szabadságot szimbolizál. Nem csak relatív, tehát a "hozzánk képest"
értelmében, hanem az abszolút, a "belátható" vágyak értelmében is. A fogyasztás gazdag-
sága és a reálbérszínvonal magassága a látható magasabbrendűség jegyei.

Ugyanakkor a polgárosodás szinonim a polgári demokráciával: a demokratikus életlehe-
tőség jogi és politikai alapjainak megteremtésével és fenntartásával, a mindennapi demok-
rácia kultúrájának köznapiságával. Az emberi jog mai értelmezésében egyenlő a
polgárjoggal. Az emberi szabadságjogok értelme egyenlő a polgári függetlenséggel: gaz-
daságban, jogban, szellemben, politikában.

A polgár eszmeiségének erősödéséhez erősen hozzájárult az is, hogy a kommunista
országok ellenzéki köreiből több polgárjogi mozgalom élt: charták, emberjogi törekvések,
a civil társadalom fellépésének sürgetése az "államosított" hatalmi erőszaknak alávetett,
jognélküli állampolgárok felszabadításáért. A polgárjogi aktivisták militánsai váltak a
kelet-európai átalakulás élesztő-, mozgató-, alakítóerővé, így vált a polgárosodás ebben
az értelemben is programmá és céllá. Ha a mai pozitív konnotáció gyökereit keressük,
kétségtelenül ezzel kapott eszmei alátámasztást, gyakorlati pozitív értéktartalmat "a"
polgár. Köznapi értelemben a polgár szinonimája az állampolgár. Immár "látótávolságba"
kerültek a francia forradalom idején deklarált emberi és szabadságjogok, amelyeknek
megvalósulása honi térségeinken néhány százados késedelmet szenvedett.

Ezért is értelmezem sajátos függetlenségi harcként a jelenlegi átalakulás folyamatát,
amelynek egyik feladata a polgári autonómiák alapján átmozgatni az egész társadalmat, s
átrendezni a fentről lefelé rendelkező és építkező, betonkemény apparátusoktól a minden-
napos szokásokig nemcsak negyven év, de történelmi értelemben is több rendszer bemere-
vített társadalmi és állami gyakorlatát.

3. Hogyan használtam és használom a polgárosodás fogalmát?

"Életmód" könyvem *Történelmi életmód-modellek* című részében több fejezetben foglal-
koztam a nemesség polgárosodásával, a polgársággal, a kispolgársággal és e magatartások
továbbélésével, különböző magatartás- és mentalitásbeli, továbbá identifikálódási problé-
máikkal. (A kéziratot 1974-ben fejeztem be, 1977-ben jelent meg.)

A békési életmódkutatásban (1969) az volt különösen szembetűnő, hogy miközben a
szocializmus mind a nemesség rendi alapjait, mind a polgárság társadalmi, gazdasági és
jogi feltételeit teljesen megszünteti (kisajátítás, privilégiumok megszüntetése, polgárüldö-
zés rendőri és ideológiai eszközökkel, minden polgári, úri magatartás elítélése és megbé-

lyegzése stb.) és ezzel valóban megtöri a polgárosodás és a kispolgárosodás útjait, mégis tovább élnek magatartásmintái, életvezető értékei megmaradnak és tartós hatást gyakoroltak és gyakorolnak — mint látjuk — mind a mai napig. A legkisebb társadalmi lazulás, korlátozottan bővülő lehetőségek idején feltör ez a megszűntnek tételezett társadalmi erő, és érvényesülési utat keres és talál.

Ezek a tapasztalatok vezettek a történelmi előzmények kutatásához. Beigazolódott, hogy egy társadalom legridigebben diktált struktúrájában, tiltó intézmények, megtorlások, ideológiai parancsok ellenére is, sőt olykor éppen azoktól felerősödve, tovább élnek a múlt elemei: hol túlélő mentalitások formálják a struktúrákat, hol megrögzült struktúrák alakítják át mentalitássá a jelen adottságait.

A nemesi-rendi világ számos jellemzője polgárosodó feltételek között is tovább élt, de még a szocialista társadalmakban is. Az oly különböző társadalmi rendszerek különféle elemeinek együttélése a keletkezés kielégülettségének feszítő erejével gyakorolt hatást, keresztezte vagy egymás mellett tovább éltette a különböző történelmi rétegeket, és sokféle sajátos képződményt hozott létre az együttélés változatos figurációi között. "A polgári magatartás jellemzőire — írom a könyvben — azért kell ügyelnünk, mert egy ki nem élt, be nem teljesedett induló és mohó kapitalizálódás állt le, robbant szét a magántulajdon megszüntetésének forradalma következtében."

Különösen nagy kedvem tellett a hivatalnok dzsentri vagy a parlagi dzsentri történeti típusainak leírásában, hiszen világossá vált, hogy ezek a sajátos módon polgárosult nemesi habitusok minden szidalmazás ellenére tudattalanul is követett előképpé, utánzótt és ezáltal szinte folyamatosan jelenlevő mintákká váltak, hatásuk erősen érvényesült a teljesen más társadalmi körből jött új káder-, illetve funkcionárius réteg képviselői révén.

Másik fontos "ráismerés", a kispolgárság társadalmi szerepének jelentősége volt különösen azért, mert ezt kevésbé emlegették a társadalomról hivatásos módon gondolkodó történészek, szociológusok. Nemcsak azért volt számomra érdekes, mert a háború előtti társadalom egyharmada (hárommillió ember!) élt kispolgári feltételek között, hanem azért is, mert e vegyes társadalmi konglomerátum hatása és életképessége egyaránt bebizonyosodott az elmúlt évtizedekben, és a törekvésekben manapság is: "Azok az alsóbb társadalmi rétegek (...) éppen a felszabadulás után a feudalizmus, a nagybirtok és a nagypolgárság felszámolásával elérkezettnek vélték az időt, hogy régen remélt és a korábbi társadalmi rendben korlátozott vágyaikat beválthassák. Sajátos módon éppen akkor kezdhettek igazából korábbi kispolgári aspirációik beváltásához, amikor a történelmi fejlődés következtében megszűnt a kispolgárisulásnak a vagyoni bázisa. A szocializmus társadalmi ellentmondásainak ez volt az egyik sarkalatos pontja. E polgárosulni vágyó, különösen falun élő, de városban is jelentős erőt képviselő tömeg hatása és fejlődése, törekvéseinek legbelső és régen beépített mozgástendenciája volt az egyik legerősebb mozgató és mozgósító erő, amely mindig, minden szituációban, a tömegmozgás törvényei szerint a legerősebb hatást gyakorolta a fejlődésre és gyakorolja mind a mai napig."

Hogy kinek voltam a követője a polgárosodás fogalmának értelmezésekor, ez valamelyest kiderül könyvemből. A polgárosulást nem "osztályszempontból" elemeztem. Merevnek tartottam ugyanis az egyébként fontos gazdasági alap akkoriban kétségtelenül túlhangsúlyozott szemléletét. Erősebben foglalkoztattak a magatartásmódok, a mentalitás megértése, a cselekvést vezető értékek és vallott értékek megjelenése és ütközései. Akkor is elenged-

.....
hetetlennek tartottam, s tartom ma is a társadalom strukturális elemzéseinél a gazdasági viszonyok ismeretét, azzal a kitételrel, hogy minden, ami a társadalomban megjelenik, sokkal több annál, amit csupán a gazdasággal jellemezni lehet. A polgárság szerepét akár a demokratikus állam építkezésében, akár a demokratikus együttélés kialakításában nélkülözhetetlennek tartottam könyvemben: "... ha ez [mármint a polgári fejlődési fok] kimarad a társadalmi együttélés és a társadalom politika gyakorlatából, ahogyan ez nálunk történt, akkor ez a nyílt közéletre és az emberi viszonyokra egyaránt nehéz árnyékot vet."

Feltűnt az a több helyen leírt jelenség, ami szerint a polgárosodás folyamata, bár átalakította a nemesi rendet és erős középosztályt és polgárságot hozott létre, sem polgári önazonosságot — tehát önmagát vállaló polgárságot — nem teremtett, és nem is vállalta nyíltan a polgári értékeket. Hagyományos, nemesi magatartásértékek homlokzata mögött folyt a valóságos polgárosulás, hierarchikus viszonyok fenntartásával.

Válaszolva kérdésekre, nem használtam a tiszta értelmében (sem marxi, sem Max Weber-i értelemben) vett polgári és nemesi rendi típusokat, bár könyvemben akkor kétségkívül Max Weber ihletése volt erősebb. Mind az osztály, mind a rend másképpen merevített kategória, ezért számomra inkább csak kevéscsénynek volt valóságérvénye: a polgárba beszüremlik a nemes, a nemesbe a polgári aspiráció és magatartás, a kispolgárban ott a paraszt, a parasztokban az úri minősítés, a faluban a városi vonzás, a munkásban ott él az agrárius múlt, a proletár osztályszerveződésben az értelmiségi gondolkodás, mint ahogyan a polgárkisajátító, nemesi világot tagadó kommunista korszakban néha a legerősebben tagadókból bukott ki a polgár vagy a dzsentrí.

Ízetlen lenne saját munkám polgárértelmezéséből még több gondolatot citálni, bár meglepő kaland a szembesülés húsz évvel ezelőtti szövegeimmel. Ha az értékítéletem változott is a polgárosulás kérdéseiben, a szociológiai kutatási módszerem nem: nevezetesen ma is fontosabbnak tartom, hogy feltárjuk a mai társadalmi életfolyamatokat, és ma is másra bízom, hogy eldöntse a kategóriák és a minősítés helyességét. Ahogyan abban is változatlan maradt a szemléletem, hogy míg a korábbi elemzéseimben a feudális hierarchiával, annak építkezésével, zártságával, kasztjellegével stb. szembeállítva a városiasodó, iparosodó társadalom lendítő erejeként értelmeztem a polgárosodási folyamatot — több kritikával, mint ami ma jól hangzik —, úgy ma is az a kérdésem, hogy egy másképpen hierarchizált, autokratikus, szocialista rendszerből kiszabaduló folyamatban a polgárosodás reménybeli dinamizáló szerepe milyen mértékben válik valósággá.

Más kérdés — és ez is a szociológia kérdése —, hogy minden eszményítésnél vagy ködösítésnél fontosabb a valóságos folyamat ismerete, azaz: kiknek a számára válhat valósággá ez a polgári autonómia, illetve szuverenitás, és merithet-e máshonnan valóságos társadalmi alapot, mint a magántulajdont biztosító jogrendszerből? Nagy kérdés, hogy a demokratikus polgári és szabadságjogok a társadalom mekkora részére terjedhetnek ki és biztosíthatnak valóságos, élhető, egzisztenciákat felépítő társadalmi mozgásteret. Ez egyik szempont a mai vizsgálatomban.

Mint ebből is látható, nem egyértelmű, hogy "kinek a polgárosodás-értelmezését" alkalmaztam. Nem kötődtem kifejezett iskolához vagy gondolkodóhoz, inkább a fogalom társadalmi, elősorban társadalomtörténeti felfogására építettem, és manapság is a legfontosabb partnereimnek a történészeket tartom ezekben a kutatásokban. Módszerében és szemléletében a szociálanropológiai iskolák vonzanak, gondolatilag pedig a történefilo-

.....
zófia ad sok támpontot a megértési folyamathoz. Talajvesztés veszélye ellen pedig mindig javasolt a közgazdaságtudomány használata.

5. A polgárosodás-kutatás kérdései — tények, aggodalom és óvás

A jelenleg zajló társadalmi átalakulás kettősége, az összeomló-felszámoló és elindító-változtató folyamat mindenben érvényesül. Ez az ellenmozgás lényegileg hordja magában a társadalmi eredetek és célok ambivalenciáit. Az összeomlás és az újjáalakítás egyidejűségében újkeletű intézmények épülhetnek rezisztens elemekből, és megújító erő formálhat át velejéig ősdi intézményeket. Értékek keveredésében is különös szövedékek kialakulása érhető tetten, és ezek felfejtése, megértése és interpretálása talán legizgalmasabb feladat szociológus, történész, antropológus számára egyaránt. Ebben a mozgásfolyamatban kétségtelenül egyik olyan dinamizáló faktorként tetelezhetjük a polgárosodást, amelynek történelmi, gazdasági előzményei, bár vitatható értelmezésekben, de társadalmi rendszerlazító-rendszerfeszítő funkcióval vitathatatlanul jelen voltak a közelmúltban. Ezek a kezdemények ma a klasszikus polgárosodás értelmében is (magántulajdon, jog, szabadság) úgymond szabad utat kapnak, az átalakulás, átformálódás egyik alakító társadalmi mozgásfolyamatává válnak.

Mégis, mi a probléma? Erősen manipulatív és normatív beszűremlései vannak a polgárosodás megismerő kategóriájának. Ezért óvatosságra van szükség az értelmezésénél is és az alkalmazásánál is. Ma mintha túlságosan sok társadalmi ígéretet rejtene magában ez a fogalom. Mintha ma mindenki polgárosulhatna: aki nem gazdaságilag, az jogilag, aki nem jogilag, az politikailag, aki politikailag sem, az a civil társadalom önszerveződéséi révén, aki a civil társadalomban sem, az kulturálisan stb. A jelenlegi, átmenetnek titulált "hosszú menetelés" célvonzásaként tűnik fel, ami mint nyitott és elérhető társadalmi állapot, tiszta ideálként, súlyos és beválthatatlan illúziókkal épül be ma a gondolkodásba. Analitikus és programatikus értelmének szétválasztása éppen annyira fontos, mint az illúzióknak és a valóságnak különválasztása. Bizonyos óvatosságot és önmegtartóztatást ajánlanék a pre-koncepciók és illúziók tudományos analízisbe is beszűremlő hatásai miatt.

Ajánlanék minden társadalomkutató számára valamilyen társadalmi "vágyanalízist", társadalmi és önideálkép-elemzést, amely a "viszonyunk a kimúlt rendszerhez" témáját is magában foglalhatná. Ahogyan a pszichoanalitikus kiképzésben kötelező, hogy a leendő analitikust, mielőtt beteggel foglalkozna, vezető tanára analizálja, nehogy saját komplexusait vetítse rá a betegre, attól akarván megszabadítani, amivel maga küszködik. Valami hasonló önismereti gyakorlat a társadalomkutatóknál (és politológusoknál is) elkelne.

Távolságot kellene tudni tartani a jelenleg is sokféle módon torzító igényekkel szemben. A "múltat végképp eltörölni" szándéka szükségképpen minden magát újonnan definiáló erő "belépőjévé" válik. Bár végrehajtása lehetetlen, gondolkodást azért öngazoló labirintusokba veszejtheti el vagy kórosan beszűkítheti.

A polgárosodást alakító tényezők vizsgálata a gazdasági, a jogi, a politikai és a kulturális (antropológiai, azaz nemcsak műveltségi értelemben vett) szemléletét foglalja magában. A mai kutatásokban különösen gyümölcsöző lehet összefüggésükben és ellenmozgásaik-

.....

ban megérteni, hogyan hat a gazdaság a jog és a politika szférájára, a gazdaság és jog a társadalmi struktúra alakulására. A polgárosodás mely minőségeinek gazdasági alakulatait segíti leginkább, nem a szándékokban, hanem a valóságban? Gazdaságilag vizsgálhatók a magántulajdonon alapuló gazdaság létrejöttének vagyonszító, vagyonszerző útjai, a tulajdonszerzés, tulajdonmegtartás módjaiban a hatalom—vagyon kapcsolat konvertálódásának különböző minőségei. Arra sincs még válasz, hogy a Kádár-korszak polgárosodási útjai közül melyik folytatható: vajon az említett "lenti" vagy a "fenti" utak, illetve mely sajátos variánsokkal találkozhatunk? S az is kérdés: vajon a szocializmus előtti polgárutak melyikénél fedezhető fel a folyamatosság, vagy a megtört folyamatosságból az újraéledés jelensége?

Figyelni lehet az "idő" használatát, az ütemkülönbségeket a lehetőségek kihasználásában. Így az időintervallumok jellemző különbségeit az észlelésre, a felismerésre és a cselekvés lépéseinek ritmusát. Ezek minden struktúráképző tényezőnél élesebben és mélyebben jelzik a meghatározó társadalmi különbségeket.

Vizsgálható nyilván a tulajdonos polgárság körének, arányának és minőségének alakulása. Vajon a meginduló mohó szerzés, az első "lefölözése" a hatalomátmentésnek, az átmenet konjunktúrakínálatainak, a kialakulatlan, szabályozatlanság zavaros helyzetek felismerése milyen köröket tesz nyertessé és melyeket sodor ki a polgárosultak köréből? Vajon a folyamatok meddig és merre tartanak? A gyors vagyonszerzés vajon lezárul-e egy szűk, domináns osztály létrejöttével, amelyik a hatalom megszerzése után megvalósulva látja majd társadalmi ideáljait és saját helyzetét stabilizálva más rétegek elől elzárja az utat? Vagy kialakulhatnak olyan társadalmi feltételek, amelyek között ki tudnak emelkedni a korábban függőségben lévő emberek társadalmi szélességben és mélységben nagyobb csoportjai?

Nézhetjük a társadalmi nyitottság alakulását, a polgárosodás ilyen értelmű fejlődését a "függetlenségi küzdelmek" oldaláról is. Egy túlsúlyos centralizált állam felbontásánál, ahol békés út biztosítja a folyamatosságot, különösen kérdésesé válik a tanszformáció, hiszen a politikai hatalom révén az állam rendelkezik a legnagyobb erővel a gazdaságtól a médiáig. Hosszú folyamat ez akkor is, ha létezne olyan hatalom, amelyik készségesen "kiszervezné" maga alól hatalmi bázisát, vagy olyan gazdasági szereplő, amelyik önként feladná monopolhelyzetét és az állami támogatás biztonságát. Jól követhetőek ezek a mai új "függetlenségi harcok" a társadalmi élet különböző területein, a jogi, gazdasági, politikai vagy médiaügyekben. Kétségkívül ezek az ütközetek kellene ahhoz, hogy edződjenek a "szabad", illetve szabadulni akaró polgár. E sorozatos küzdelmek megfigyelése ugyancsak feladataink közé tartozik.

Ha az átalakulás szociológiai varázsszava a polgárosulás, akkor a kérdés, hogy mire lehet tisztességes gondolkodással kiterjeszteni ezt a fogalmat. Részecskének vagy áldozatának tekintjük-e azokat az embereket, társadalmi csoportokat, amelyeknek nincsenek eszközeik egyik polgárosodó úthoz sem? Akiknek minden piacon romlik a helyzetük, a gazdaság struktúraváltása és a recesszió eladhatatlanná teszi munkajüküket, a beszűkülő kül- és belföldi piac pedig áruikat. A jogi polgárosulás útját járják talán? Hiszen még nem is ismerik, nemhogy gyakorolni tudnák polgári jogaikat. Az önszerveződő civil és érdekvédelmi formák? Hiszen most nemhogy polgári stabilitáshoz, de még kispolgári biztonsághoz sem, juthatnak e éppen a legnagyobb népességcsoportok. De még a szerveződő, önvédő,

.....
városi, falusi, mezőgazdasági stb. kisegyszintenciák "polgárisult munka- és életfeltételei" sem kerülhetnek közeli perspektívába, mint ahogyan a polgári érdek és képviselő szerveződéseknek lehetőségei még távoli óhajként sem tudatosulnak.

A kérdésen tehát: ahol a jog nem elégséges a polgárság megemeléséhez, a gazdasági racionalitást hatalmi racionalitás korlátozza, a gazdasági-egyszintenciális függetlenség a többség számára járhatatlan, a polgári szuverenitásnak sokoldalú függőség kényszere vet gátat, a politikai döntésekben való részvételben nincs gyakorlat, és nagyobb a távolmaradás, mint a belelátás és beleszólás résztvevő aránya, milyen — úgymond — polgári vagy polgárosult utak lehetőségek, amelyeket kutatásainkkal követhetünk?

Ezért sem vagyok biztos abban, hogy ami a mai átalakulásban kutatásra érdemes (érdekes), annak éppen a polgárosulás vagy polgárosodás a fedő- és kifejező fogalma. A valóságos folyamatok számára részben túlságosan is szűk, s így kizáró vagy túlságosan is tág, így a lényegét veszíti el a kategória.

*

Elgondolkodtató összefoglaló kifejezés a mai kutatásokban sokszor használt "tranzitológia", mint mindenre alkalmazható divatos kulcsfogalom. Nem ok nélkül vált divattá, sőt nemzetközi kutatási projektek címszavává, mivelhogy fordulatokban és átmenetekben igen gazdag korszak jutott osztályrészünkhöz e világon és nemcsak a mi térfelünkön. Éppen generációnk — a hatvanasok nemzedéke — különösen fogékony lehet erre, hiszen egész életünk valójában ennek az oly divatos tudományágnak, a tranzitológiának valóságos kísérleti terepe és tárgya volt. Hány tranzitunk is volt eleddig? Átmenet a konzervatív nacionalizmusból fasizálódó világba, átmenet a fasizmusból a demokráciába, átmenet a demokráciából a sztalinizmusba, átmenet a sztalinizmusból a szocializmusba, átmenet a posztkommunista társadalomból a polgári társadalomba. Most ismét tranzitba léptünk. S hogy hová is lesz az érkezés az egész Nagy Tranzit végén? Tartok tőle, hogy ez, már túllépi a szociológia fogalmi kompetenciáját.

Sok a kérdés, és kérdezni tudni kell. Sokfelé vezetnek az utak, képlékenyek a folyamatok, majd hogyanem napról napra változik a világ. Gyorsan nyílnak és zárulnak le utak és élelehetőségek, Dinamizálódnak, meglendülnek társadalmi csoportok, emberek soha el nem képzelt, soha nem tanult feladatokat teljesítenek. Mások lépéskényszerben lépésváltást vétenek, gyors spirálok süllyeszti korábbi életük szintje alá őket. Társadalmi formációk szétbomlanak, újak emelkednek, szétesettek szerveződnek újonnan. Éppen a változás szövetében másként tűnnek elő a kontinuum és rezisztens elemek is.

Ezért elemien fontos a kutatói nyitottság. Ha a kutató preconcepcióit szeretné fellelni, vagy rögeszméit demonstrálni a vonakodva engedelmeskedő valóságon, a kisebbik rossz a meghazudtolás, a nagyobbik baj az, hogy éppen azt mulasztja el, ami igazán érdekes: megérteni, mi is történik itt.

Ha már a sors különös "félkegyelméből" a korszak egyik legkülönösebb átalakulásában "kijutott nekünk" a "participate observation" szerepköre, tehát abszurd módon megérteni is meg kutatni is kívánjuk azt, amiben élünk, akkor hasznosítsuk a résztvevő (vagy részes, részvételi) megfigyelői helyzetünket ebben a "meleg", sőt olykor "forró" szociológiai helyzetben.

.....

A fogalmi kérdések tisztázása valóban nagyon fontos: összekuszált gondolati eszközökkel tényleg nehéz tiszta munkát végezni, de mindennél fontosabb most, hogy a folyamatokra "rátapadjunk", és még a saját vágyainktól, eszméinktől és rögeszméinktől is megszabadítsuk magunkat és gondolatainkat, és "szabad szemmel" és szabad ítélettel figyeljük ezt a változásfolyamot. Még a kötelező hipotézisekkel is csínyán kell bánni, hogy még tudományos előfeltevéseink se csúsztassanak át sanda reményeket, biztató ítéleteket vagy előítéleteket.

A társadalomkutató szociológusnak feladata, hogy megküzdjön a régi torzulások továbbélésével pro és kontra, és az új gondolati torzulások igénylőivel, akkor is, ha ez saját igénye. Uralkodó és harsogó társadalmi indulatoktól senki sem érintetlen, még mindig összezsúrtatunk valóságot és vágyat, indulatot és átkot, politikai elfogultságokat és pozitív programokat. Ezeknek a szociológiába való átszüremlése miatt nagyobb aggodalmat érzek, mint fogalmi, terminológiai eszközeink pontatlansága miatt. Mert veszélyesebb pontatlan ismeretet vagy manipulált valóságot tiszta fogalmakkal betakargatva eladhatóvá csomagolni, mint érzékeny és pontos eszközökkel híven feltárt fontos társadalmi tényeket, folyamatokat, későbbi elméleti kiforrásukig rendezetlenebbül, olykor kócosan hatni hagyni. Végül is úgyis utódainké lesz az átlátás fölényének öröme, s a teoretikus purifikátorok feladata, hogy zavaros, ám érdekes jelenünket pedánsan szikár kategóriákba tisztítsák, értelmes múlttá rendezzék.